

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNLÜ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Müasir ingilis dilində sözdüzəldici şəkilçi olduqca azdır və ismin yalnız iki halı vardır. İngilis dilində sözönlü birləşmələr çoxdur. Sözönlü birləşmələr fellərlə digər nitq hissələri ilə birləşərək yeni mənalar yaradır.

Dilçilikdə sözönlərinin və sözönlü birləşmələrin özünəməxsus rolu vardır. Sintaksinin əsas vahidləri söz birləşmələri, cümlə və sintaktik bütövlərdir. Sintaktik bütöv cümlələrdə, cümlə sözlərdən və söz birləşmələrindən, söz birləşmələri isə sözlərdən əmələ gəlir. Sintaktik bütövlərin necə yarandığı cümlələrin bir-biri ilə necə və nə kimi vasitələrlə bağlandığı, mətnin necə qurulduğu sintaktik bütövlər əsasında öyrədilir. Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası morfoloji baxımdan çox kasıb olduğundan irəli gəlir. Müasir ingilis dilində ismin hal qrammatik cəhətdən əsas rol oynayır. Azərbaycan dilində sözləri olmadığına görə ismin halları daha çox əsas rol oynayır. İngilis dilində sözönlərinin daşdığı vəzifə Azərbaycan dilində sözdəyişdirici şəkilçilər və qoşmaların köməyi ilə düzəldilir. Of the book – kitabın, to the book – kitaba, in the book – kitabda, from the book – with the book və s. İngilis dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri bu dildə söz sırasının nisbətən sabit olmasıdır. Bu o deməkdir ki, cümlədə hər bir üzvün özünəməxsus müəyyən bir yeri var. İngilis dilində sözönləri qısa sözlərdir (on, in, to, from, with və s.) adətən isimlərin bəzi hallarında isə gerund fellərin özündə işlənir. Hətta ingilis dilini yaxşı bilən qeyri-ingilislər də sözönləri ilə bağlı çətinlik çəkir, belə ki, onların birə-bir tərcüməsi demək olar ki, mümkün deyil. İngilis dilində sözönlərinin hansının nə zaman və harada işləmə biləcəyinə dair konkret bir qayda yoxdur (1 səh 12-14). Söz birləşmələrini və cümlələri təşkil edən sözlər arasında əlaqə nəticəsində ifadə olunan maddi, əşyavi mənalar birləşmə və cümlələrin sayı qədər olduğu, hüdudsuz olduğu halda ümumiləşmiş yeni qrammatik mənə əlaqələri məhduddur. Predikativ əlaqə əşya ilə onun hərəkətini göstərir (külək əsir – the wind is blaving, sən işləyirsən – you are working), antibütöv əlaqə isə, əşya ilə geniş mənada onun əlaməti arasındakı əlaqəni ifadə edir (dar divar – a stone wall, çoxlu kitab – a lot of books). Obyekt əlaqəsi hərəkətlə onun obyektini arasındakı əlaqələri ifadə edir. Onun obyektini dedikdə, həm müstəqim (ismin təsirlik halı ilə ifadə olunan), həm də qeyri müstəqim (ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halına ifadə olunan) obyektlər nəzərdə tutulur. Məs., kitab oxumaq – to read a book, dənizə baxmaq – to look at the see, səndən soruşmaq – to ask you. Obyekt əlaqəsi həm söz birləşmələrində, həm də cümlələrdə özünü göstərir. Söz birləşmələri tərkibində tərəflər bir mürəkkəb üzv kimi götürülür, cümlədə olduqda isə müstəqim obyekt bildirən, sözlər yalnız təsirli feli xəbərlə, qeyri-müstəqim obyekt bildirən sözlər isə həmin feli həm də isim xəbərlə əlaqələnir və cümlədə tamamlıq vəzifəsində işlənir. Relyativ (zərfi əlaqə) – mənə əlaqəsinin bu növü hərəkətlə onun təzi, dərəcəsi, zaman, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir. Məs., şad olmaq – to be glad, səhərə qədər gözləmək – to wait till the morning.

Söz birləşməsi və cümlədə sözlər arasındakı əlaqənin ikincisini qrammatik əlaqələr təşkil edir. Dilin sintaktik quruluşundan bəhs edərkən qrammatik əlaqələr ön plana çəkilir. Qrammatik əlaqə sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Müasir Azərbaycan dilində də qrammatik mənə sözün formal elementlərinin şəkilçilərin, köməkçi sözlərin, köməkçi vasitələrin ifadə etdiyi mənadır. Qrammatik mənə sözün əsas (leksik) mənasına sonradan əlavə edilir. Qrammatik mənə sözdüzəldici və söz dəyişdirici şəkilçilər vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunan qrammatik dark-ness look at və s. mənə verən sözlər mövcuddur. Sözdəyişdirici şəkilçilərlə ifadə olunmuş qrammatik mənaya diqqət verilir (2 səh. 3-5). Qrammatik mənalar məhz isimlərdə mücərrədləşir. Qrammatik mənaların mücərrədləşməsinə apstraksiya da deyilir. İngilis dilində sözləri öyrənmək, ingilis dilində cümlələri öyrənmək qrammatikada əsas rol oynayır. Sözönlərini öyrənmənin ən yaxşı yolu onları lüğətlərdə araşdırma, yeni frazaların necə əmələ gəlməsini öyrənməkdir. Ümumiyyətlə, mücərrədləşmə sözün qrammatik mənası ilə bağlıdır. Qrammatik mənə fərdi mənaya malik olan sözlərin ümumilləşdirmərlə mücərrədləşdirir. Sözün leksik və qrammatik mənaları arasında olan fərqləri belə ümumilləşdirmək olar: leksik mənə sözün fərqi mənasıdır. Qrammatik mənə fərdi, konkret mənaya malik olan sözləri ümumilləşdirən mənadır. Sözün leksik mənası qrammatik və fərdi almaqla yanaşı, həm də ümumidir. Cümləni təşkil edən sözlər arasında formal – hüquqi əlaqələr tarixən cəmiyyət üzvləri arasındakı əlaqələri xatırladır. İngilis dilinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də dildə söz sırasının nisbətən sabit qalmasıdır. Bu o deməkdir ki, cümlədə hər bir üzvün özünəməxsus müəyyən yeri var. Xarici dillərin öyrənilməsində sözönlü ifadələrin düzgün mənimsənilməsində tərcümə əsas yer tutur: come on, go on və s. Sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsində tərəflər bərabər hüquqlu olur. Ona görə də tərəflərdən biri digərini izah etmir, aydınlaşdırmır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlənin tərkib hissələri arasında özünü göstərir. Həmçinin üzvlər bir-biri ilə ya sadalama intonasiyası, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları ilə əlaqənir. Həmcins üzvlər cümlə strukturunda həlledici rola malik deyil və yalnız kəmiyyət dəyişikliyi ilə informasiyanın zənginləşməsinə səbəb olur. Tabesizlik mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri dəyeni vasitələrlə əlaqənir. Sadə cümlənin bərabər hüquqlu üzvləri cümlə daxilində başqa bir sözə tabe olur, tabelilik əlaqəsi üzrə başqa bir sözlə bağlanır. Qrammatik əlaqənin bu növünün – tabelik əlaqəsinin dildə daha böyük rolu vardır. Xəbər mübtədə ilə, mübtədə xəbər ilə, tamamlıq zərflilik xəbərlə, təyinlənənlə tabelik yolu ilə əlaqələnir. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında tabelilik əsasında bağlanır. Ümumən cümlənin strukturu tabelilik əlaqəsinə əsaslanır. Tabelilik əlaqəsi iki tərəfi iki komponenti birləşdirir, sözlər tabelilik yolu ilə əlaqələnərək iki cür birləşmə əmələ gətirir. Predikativ birləşmələr, qeyri predikativ birləşmələr. Predikativ birləşmələr xəbərin iştirakçısı ilə yaranan birləşmələrdir. Burada, başlıca olaraq cümlənin mübtədə – xəbər əlaqəsi

²⁹ Azərbaycan Tibb Universiteti . asəfixanova@gmail.com

nəzərdə olmadan qurulan birləşmələrdir (3 səh.18-21). Tabelilik əlaqəsinin bu növü söz sırası ilə intonasiya əsasında qurulur. The bus arrived in Bakuş Cümlələrin sintaqmatik üzvlənməsi kommunikasiyanın aydın və anlaşılıq olmasına xidmət edir. Eyni cümləni kontekstdən asılı olaraq müxtəlif sintaqmatik bölgülərə əsasən müxtəlif cür anlamaq olar. İngilis dilində bəzi mövzular Azərbaycan dilində də vardır, lakin ingilis dilində olan cümlələr, adətən sözlü cümlələr Azərbaycan dilindən fərqlənirlər. Sözləri cümlədə leksik həm də qrammatik cəhətdən fərqliyi göstərir. I saw him in the plotme. I are come in 5 minutes. Sözlərin fərqli mənalarda işlədiyin şahidi olduq. The lessons begin at 5 o'clock. The she cleufs sat at the table və s. Cümlənin formalaşması, təşkili və anlaşmasından özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. İngilis dilində məlum növdə olan cümlələri anlamaq məchul növdə olan cümlələri anlamaqdan daha asan və sadə olur. Sadəlik ondadır ki, elə cümlələr var ki, onlar həm məlum, həm də məchul növdə eyni mənəni ifadə edir. The bird was chased by the cat. Bu cümlədə hər iki söz bird və cat təqib edəndir. Bu nümunələrdən belə görünür ki, bəzi sintaktik və semantik faktorlar burada vasitəçi olur. İngilis dilində həftədən edərəkən ehtiyacınız olan zaman müddətini təsvir etmək üçün “in” istifadə edilir: in 3 weeks they manceded to complete the job in two weeks. This is the first sigarete I have had in three weeks. That is the second book I have read in four weeks və s. Fəsilərdən bəhs edərəkən də in sözlündən istifadə olunur (in winter, in fall, in summer və s.). Ümumiyyətlə, ingilis dilində hal kateqoriyası az olduğundan sözlər arasındakı əlaqə sözləri vasitəsilə düzülür. Sözləri ismin qarşısında gələrsə hal şəkilçilərini əvəz edir. Sözləri feldən sonra da işlənir. Bu zaman felin mənaları dəyişir. Yəni bu mənalar sözlərinin vasitəsilə dəyişir. Sözləri həmçinin yer bildirənlər on, in, at, zaman bildirən yerə də in, on, at, after, before, istiqamət bildirənlər to, into, along, from, mücərrəd əlaqələr bildirənlər isə, an th, by, about, həm yer, həm zaman bildirə bilirlər. Ambriqitiv cümlələrin mənəsinin aydın başa düşmək üçün orada sözlü birləşmələrə diqqət yetirmək lazımdır. I saw the baby with blue eyes. He drank a cup of coffee. Birinci və ikinci cümlədə ambriqitivlik dərəcəsinə fikir vermək lazımdır. Bu cümlələrdə mənə dəyişiklyi yoxdur. Demək olar ki, bu cümlələrdə asılı tərəf yoxdur. Hər bir cümlə sözlü cümlələrdir və sadə bir fikri bildirirlər.

70-80-ci illərdə artıq söz ehtiyatının daha zəngin olduğunu və lüğət tərkibinin zənginləşdiyinin şahidi olduq. Artıq kompyuterlərdən istifadə edərək dillərin qrammatik, leksik cəhətdən inkişafını tələbələrə çatdırdıq. (4 səh.33-36). Kompyutərə təqdim edilmiş cümlələrin dərindən təhlili nəticəsində əmələ gələn söz sistemi, parsinqləri sistemin səhvi kimi qəbul etmək olmaz. Düzgün qrammatik artımına malik cümlələrin dərindən təhlili çoxsaylı parsinqlərə yol açır, bu da təbii haldır. Lakin bəzən həddən artıq əmələ gələn mənə calarları praqmatik qeyri-adiliyə gətirib çıxarır. İngilis dilində struktur ambriqitivliyin əsas mənbəyi cümlədə sözlü birləşmələrin, zərflərin işlənməsidir və bu modifikatorlar bir qayda olaraq şou hallarda işlədilir. Qrammatik mənə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Sözdüzəldici şəkilçilərlə ifadə olunmur qrammatik mənəli sözlər: teach- ev, transeate – translator və s. Konkret desək sözlərin qrammatik mənələrin sözdəyişmələrdə mücərrədləşir. Yəni isimlər hal, cəmiyyət, mənsubiyyət və s. qrammatik mənələrin daşıyıcılarıdır. Dilin sintaktik quruluşundakı əlaqələr cümlədə qrammatik əlaqələr vasitəsilə özünü göstərir. Qrammatik əlaqələrin özləridə sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi də sintaktik yolla birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu ifadələr də sözləri vasitəsilə göstərilir. Lakin Azərbaycan dilində bu dəyişikliklər hal kateqoriyaları vasitəsilə özünü göstərir. Sözlü cümlələrdə sözlər arasında əlaqə nəticəsində ifadə olunan maddi, əşyavi mənələr birləşmə və cümlələrin sayı qədər olduğu halda ümumilləşmiş mənə əlaqələri məhduddur. Beləliklə, struktur ambriqitivlik mətnədə, nitqdə çox hallarda çaşqınlıq yaratdığına görə bəzi cümlələrdə bir neçə interpretasiya yol açır və interpretasiyalar əsasən qrammatik və leksik modifikatorların köməyilə həyata keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanova A.M. “Ümumi dilçilik”. Bakı, 1989.
2. Oruc Musayev. “İngilis dilinin qrammatikası”. Bakı, 1970.
3. Əlizadə Z. “Azərbaycan atalar sözləri”. Bakı yazıçı, 1985.
4. Malhova Z. Outlines of English Lexicology. 2006.

XÜLASƏ

İngilis və Azərbaycan dilləri qrammatik quruluşuna görə bir birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Müasir ingilis dili analitik dillər qrupuna daxil olduğundan söz birləşməsində və cümlədə sözlər arasındakı qrammatik sintaktik əlaqələr köməkçi sözlər və cümlədə sözlərin sırası ilə ifadə edilir. Bu dildə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr başlıca olaraq köməkçi sözlər – sözləri, köməkçi fellər, artıqlı və söz sırası vasitəsi ilə ifadə edilir. Sifət, say və məsdər isə hal şəkilçiləri qəbul etmir. İngilis dilinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözlü adlanan köməkçi hissəsi olmasıdır. Xarici dildəki cümləni düzgün tərcümə etmə üçün, hər şeydən əvvəl onun mənəsinə başa düşmək lazımdır. Bunun üçün cümlədəki məlum sözlərin işlənmə yerini bilmək lazımdır. İngilis dilində cümləni təşkil edən sözlərin mənə və vəzifəsini müəyyənləşdirmək bununla da onun ümumi semantikasını başa düşmək və düzgün şəkildə mənəsinə vermək lazımdır. İngilis dilində başqa bir səciyyəvi xüsusiyyət müasir Azərbaycan dilindən fərqli şəkildə dəyişdiyi göstərilir. Azərbaycan dilində gerund adlanan qrammatik forma yoxdur. Onda ingilis dilinin səciyyəvi şəkildə fərqli xüsusiyyətə malik olduğunu göstərir. İngilis və Azərbaycan dilləri qrammatik quruluşuna görə bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir.

Açar sözlər: sintaktik, söz birləşmələri, sözləri.

Ключевые слова: синтактика, словосочетания, фразеологические слова, предлоги.

Key words: syntactical, word combination phrasal words, prepositious.

РЕЗЮМЕ

Предложенные словосочетания в английском языке и их аналоги в азербайджанском языке. В этой статье речь идет о словосочетании в английском языке. Представленная статья посвящена грамматическим основам перевода с английского языка на азербайджанский язык. Основная цель состоит в объявлении путей устранения трудностей встречающихся при переводе материала на английском языке, не знакомых для азербайджанского языка грамматических форм сложных синтаксических словообразований и способы их перевода на английский язык. Мы знаем, что единицы речи связаны с формой и содержанием. Говоря концепции значения, мы должны принимать во внимание не только лексическую семантику, но также и грамматическую семантику. При развитии современного языка также увеличивается количество слов и словосочетаний европейского происхождения. Эти слова и словосочетания используются в соответствии с фонетическими, лексическими и грамматическими нормами языка. Раньше в нашем языке было много заимствованных слов, однако сейчас они заменяются национальными словами. Это означает, что азербайджанская лингвистика стала популярной своими достижениями. В этой статье мы также можем встретить схожие и разные особенности слов и словосочетаний с типологической и лингвистической точки зрения. Помимо этого изучение словосочетаний с теоретической и сравнительной точки зрения очень важно развитие лингвистики. В этой статье широко используются разговорные выражения. Вообще предлоги играют важную роль в образовании новых слов.

SUMMARY

Proportional phrasein English and their equivalentns in Azerbaijani

The presented article is dedicated to the qrammar principles of translation from English into the Azerbaijani language. This text is about the phrasal combination in both languages. The main purpose is to explain. The ways of overcoming the met difficulties foreign grammar forms and complex syntactic combinations and their methods of translation into our language in translating English material. We know that speech units are connected with forms and context. When we speak about the notion of meaning we must-take not only lexicosemantics, but also generalized grammatical semantics into confideration. Grammaticak meaning appears in the result of changing of words from syntactical relation and morphological point of view. As modern language develops the borrowing words and word combinations from European origin are graving. These expressions are word combinations are used accoeding to the phonetic, lexical and grammatical norms of the language. In the past there were a lot of borrowed words in our language, but now they are replaced with national words. The Azerbaijani language is one richest language in the world. As a result of it the now expressions and word combinations and proverbs appear in our language. English has become famous for its linguistic success in the world. We can also find the differences and similar features of words and word combinations and analyses of sintagnes by typological and linguistic point of view in this article. The theoretical thought on the equivalent of word combinations and their comporative teaching can be very useful for the development of linguistics.

Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.